

bolestima neoplazmi, kao i različite pretpostavke koje se odnose na relacije između mortaliteta i morbiditeta.

Iako sadrži veliki broj autora i tema, što je čini krajnje heterogenom, knjiga *Measurement and Analysis of Mortality* je ipak homogena u jednom: nastoji da na nov način pristupi sve češćim metodološkim i drugim problemima s kojima se susreće jedna od najvažnijih oblasti u demografiji - analiza mortaliteta. Niz problema kao što su nedovoljnost i nepotpunost podataka o smrtnosti, često neodgovarajuća klasifikacija uzroka smrti, nedovoljno ispitan uticaj između velikog broja faktora različite prirode i mortaliteta, problemi vezani za stalno nastojanje za produženjem srednjeg trajanja života i sl., problemi su s kojima se demografi i drugi srodni naučnici stalno susreću i u tom smislu ova knjiga i njeni autori daju izuzetan doprinos pomenutoj tematici i šire, demografskoj nauci uopšte.

Svetlana Mudrenović

Dušan Došić

DEMOGRAFIJA SA STATISTIKOM

Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet

Novi Sad, 1996, str. 342

Demografija kao naučna disciplina sve više dobija na značaju kako na redovnim tako i na poslediplomskim studijama. Demografska znanja i njihovo prisustvo u sadržajima bliskih disciplina, kao i potreba da se neprekidno upotpunjuju i proširuju, rezultat je stvarnih potreba društva u celini. Jugoslavija ima velike demografske probleme i izražene regionalne razlike u demografskim kretanjima, te problematici stanovništva treba poklanjati posebnu pažnju. Važna uloga u tome pripada i obrazovanju budućih demografa, ali i onih koji se pitanjima

stanovništva bave i sa drugih stanovišta. Otuda i vidna radoznalost svih zainteresovanih kada se pojavi nova knjiga iz ove oblasti.

Demografija sa statistikom je, iako to nije nigde naglašeno, po svojoj osnovnoj nameni udžbenik demografije prvenstveno za studente Filozofskog fakulteta u Novom Sadu. Imajući u vidu, verovatno, sadržaj programa nastave iz ove discipline, demografija je udružena sa statistikom koja sadrži osnovne elemente statističke analize. Takav spoj nije uobičajen u udžbenicima pogotovo ako *Statistika* zauzima čak trećinu ukupnog broja strana, a ovde se tretira kao metod i ima ulogu korisnog priručnika. Uz to, iako figurira u naslovu, u Sadržaju je statistika u potpunosti izostala.

Pored uvodnog dela *Demografija* sadrži osnovne i gotovo standardne oblasti u većini udžbenika sa ovom problematikom. To su poglavlja: Predmet demografije, Kretanje stanovništva, Strukture stanovništva i Demografski procesi i njihovo korišćenje. Osim toga, dati su i delovi ranijih radova autora u obliku 4 eseja sa sledećim naslovima: Empirijski elementi druge demografske tranzicije, Šema relevantnih faktora demografskog preobražaja stanovništva na primeru Vojvodine, Otudjenje reproduktivnog ponašanja stanovništva i Politika obnavljanja stanovništva treba da pođe od uzroka koji su doveli do ovakve demografske situacije.

Određivanju pojma i predmeta demografije prethodi istorijski pregled teorijskih stanovišta o problemu stanovništva. Autor ističe da se ta problematika tretirala od davnina i mnogo pre nego što se demografija konstituisala kao nauka. Brojna razmišljanja o stanovništvu imala su korene u ukupnim prilikama vremena u kome su nastajala, pa otuda i različiti aspekti razmatranja o stanovništvu zavisno od ciljeva koje treba ostvariti. Ne ulazeći u detaljan prikaz različitih pogleda na stanovništvo i njegov razvitak, pominju se stavovi kineskih i grčkih filozofa, razmišljanja starih Rimljana, Hebrejske svete knjige, merkantilisti, fiziokrati, a zatim i Maltusova teorija o stanovništvu, kao prva konzistentna teorija koja je imala mnoge pristalice, ali je doživela i brojne kritike. Od novijih teorija pominju se teorija optimuma i teorija demografske tranzicije.

Najopštije, demografija se definiše kao nauka o razvitku stanovništva, što upućuje da autor polazi od šireg pojma demografije i vezuje ga za demografski razvitak. Demografski razvitak je složen proces koga opredeljuje međusobna zavisnost komponenata kretanja stanovništva i promene u strukturama. Uzajamno delovanje ovih elemenata se naročito pokazalo u procesu demografske tranzicije. To je doprinelo da se demografska proučavanja prošire i na porodicu, domaćinstva i naselja i to sa aspekta važnog za celovito sagledavanje demografskog razvitka.

Demografija, kao samostalna naučna disciplina, ima i svoj predmet i metode istraživanja. I dok je stanovništvo, kao predmet istraživanja, preciznije određen, demografski metodi su svedeni samo na statistiku kao empirijsko-induktivni metod koji demografiji omogućava veliki stepen egzaktnosti. Nema ni pomena o specifičnim demografskim metodima analize svojstvenim toj nauci (metod tablica, na primer).

Polazeći od podele demografije na opštu ili teorijsku, primenjenu i posebnu demografiju, u okviru ove knjige dominiraju elementi opšte demografije. U nekim delovima dolazi do izražaja i primenjena grana, kao što je ekonomska demografija, naročito u analizi ekonomske strukture stanovništva. Posebna demografija je zastupljena kroz analizu svih najvažnijih demografskih procesa i struktura prvenstveno stanovništva Vojvodine, ali i Srbije u celini.

U ovom poglavlju obrađene su i osnovne jedinice i obeležja u istraživanju stanovništva, kao i vremenska komponenta u demografiji. Iako je pomenut Leksisov dijagram, kao najpogodniji način da se vremenska dimenzija izrazi, čini se da je njegova suština ostala potpuno nejasna, na nivou opštih konstatacija bez grafičke šeme koja ilustrativno prikazuje obe dimenzije vremena.

Sledeće poglavlje bavi se kretanjem stanovništva, prirodnim i mehaničkim. Fertilitet i mortalitet, kao komponente prirodnog kretanja, obrađeni su najpre sa teorijskog i metodološkog aspekta, a sledi i analiza prirodnog kretanja stanovništva Srbije. Teorijska razmatranja data su u meri neophodnoj za razumevanje suštine ovih procesa bez dubljeg ulaženja u brojne uzročno-posledične veze njihovog dešavanja. Tablice mortaliteta, kao metod analize smrtnosti, nisu dobile značaj koji

zaslužuju i prilično su površno objašnjene. Iz ugla obavezne sistematičnosti koju svaki udžbenik treba da podrazumeva, ovo poglavlje ne zadovoljava, jer se metodološkim pitanjima analize ovih procesa bavi i u okviru prirodnog kretanja stanovništva Vojvodine, a neka od njih su razmatrana i na početku.

Imajući u vidu da su migracije veoma kompleksan fenomen ovde se one tretiraju sa demografskog aspekta, a ukazuje se i na njihovo nedovoljno istraživanje, što je posledica i nedostatka odgovarajućih podataka. Izloženi su osnovni pokazatelji i metodi analize migracija (vitalno-statistički i metod rodnog kraja za ocenu migracionog salda), tipovi migracija prema različitim kriterijumima, selektivnost migranata prema različitim obeležjima stanovništva i kratak osvrt na migraciona kretanja vojvođanskog stanovništva sa ciljem da se prikažu različite metode analize.

Veoma važno područje istraživanja u demografiji čine strukture stanovništva, kojima je posvećeno treće poglavlje. Autoru je prihvatljivo gledište da su za demografiju interesantne sve one strukture koje imaju direktnog i indirektnog uticaja na reprodukciju stanovništva. Stoga, pored starosne, polne i bračne strukture, demografiju interesuju i socio-ekonomske, obrazovne i druge, a to znači sve one koje se menjaju u procesu razvitka stanovništva. Takođe, prihvata se postojanje kompleksne strukture stanovništva, ali se ipak izučavaju parcijalne strukture zbog nepostojanja odgovarajućeg metodološkog instrumentarija. Analiza starosne, polne, bračne strukture, zatim analiza aktivnog stanovništva, pa obrazovne strukture, strukture po nacionalnosti i veroispovesti, data je u kombinaciji osnovnih metodoloških napomena za njihovo izučavanje i glavnih promena koje su se ispoljile kada su u pitanju strukture stanovništva Srbije.

Četvrto poglavlje pod naslovom Demografski procesi i njihovo korišćenje bavi se pitanjima projekcija stanovništva, odnosom demografskih pojava i procesa i savremenih društvenih problema, kao i populacionom politikom. Projekcije stanovništva su osnova za planiranje veličine i obima većine društvenih delatnosti, te im se sve više poklanja pažnja kako na metodološkom planu tako i na planu sve većeg korišćenja rezultata projekcija. Koriste se matematički, a znatno više i analitički

metod projekcije koji se bazira na pretpostavkama o kretanju fertiliteta, mortaliteta i migracija u budućem periodu. Autor naglašava da je upravo postavljanje hipoteza (obično u više varijanti) najvažniji deo u izradi projekcija, zbog čega treba sagledati kretanje stanovništva i faktore koji ga opredeljuju u što dužem vremenskom periodu. Inače, cela problematika projekcija data je na nivou metodoloških objašnjenja, dok je izostao sam postupak izrade projekcija.

Uticaj demografskih procesa na brojne promene u društvu obuhvata nekoliko najvažnijih koje su došle do izražaja i kod stanovništva na našim prostorima. Promenjeni status žene je jedna od karakteristika koja obeležava većinu savremenih društava, a na koju su, po autoru, nesumnjivo uticala tri demografska procesa: opadanje mortaliteta, pad fertiliteta i povećana urbanizacija. Starenje stanovništva je, takođe, bitna karakteristika većine populacija, na šta posebno autor ukazuje. Ostaje, međutim, nejasno koji su faktori odgovorni za te promene, a čini se da autor i ne navodi najvažnije. Naime, proces starenja je prvenstveno uslovljen sekularnim padom nataliteta, a mnogo manji uticaj imala je i druga komponenta prirodnog kretanja stanovništva (smrtnost). Pored ovih, razmotrena su i pitanja urbanizacije i ekonomskog razvoja u vezi sa porastom stanovništva.

Populacionoj politici posvećen je poseban deo u okviru ovog poglavlja. Naglašava se jaka potreba postojanja populacione politike imajući u vidu povezanost demografskih pojava i ekonomskog i socijalnog razvoja. Savremena populaciona politika mora da vodi računa o toj povezanosti na šta ukazuje i povezanost mera populacione, ekonomske i socijalne politike. O njenoj važnosti govori se na svetskom nivou gde se razvitak stanovništva posmatra u sklopu ukupnog društveno-ekonomskog razvoja svakog društva.

Prva tri eseja (Empirijski elementi druge demografske tranzicije, Šema relevantnih faktora demografskog preobražaja stanovništva na primeru Vojvodine i Otuđenje reproduktivnog ponašanja stanovništva) uglavnom tretiraju pitanja demografske tranzicije osvetljavajući različite aspekte njenog postojanja i uklapajući je u kontekst ukupnih društvenih zbivanja. Autor naglašava da je teorija o demografskoj tranziciji uspeła, na određeni način, da poveže demografski i socio-ekonomski razvitak

stanovništva i ukaže na promene u karakteru reprodukcije stanovništva. Novija istraživanja pokazuju, međutim, da se gubi ta povezanost na određenom stepenu razvoja društva. Te promene u reprodukciji stanovništva koje nastaju posle demografske tranzicije mnogi nazivaju druga demografska tranzicija, koja se uglavnom odnosi na promene u fertilitetu. Razmatrajući demografski preobražaj stanovništva Vojvodine zaključuje se da je u posleratnom periodu taj proces preobražaja završen, bar u smislu u kome ga tretira teorija demografske tranzicije. I dalje, razmatra se i problem otuđenja od reprodukcije u okviru kojeg se, kao očigledan primer alijenacije od reprodukcije, navodi reprodukcija stanovništva Srbije. Autor smatra, a na osnovu relevantnih pokazatelja, da se pre može govoriti o otuđenju od reprodukcije nego o bitno promenjenom odnosu prema reprodukciji kada je u pitanju populacija Srbije.

Četvrti esej (Politika obnavljanja stanovništva treba da pođe od uzroka koji su doveli do ovakve demografske situacije) polazi od postojanja posebnog interesa da se formuliše politika obnavljanja stanovništva u Srbiji, s obzirom da u njenim okvirima postoje veoma različiti tipovi reprodukcije stanovništva. S jedne strane to su regioni sa izrazitom depopulacijom, a sa druge regioni sa najvećim prirodnim priraštajem u Evropi. Kod definisanja politike obnavljanja stanovništva određivanju ciljeva, zadataka i mera treba da prethodi analiza uzroka koji su doveli do tih promena. Na taj način će biti jasno da se politika obnavljanja stanovništva mora posmatrati kao sastavni deo celine društvene reprodukcije. Poznavanje karakteristika reprodukcije stanovništva i ukazivanje na moguće posledice određenog nivoa reprodukcije neophodno je da bi se uticalo na promenu društvenih uslova kako bi se ona realizovala u što humanijim uslovima.

U okviru *Statistike*, uz prethodno razjašnjenje statističke mase i statističkog posmatranja i analize, obrađeni su elementi statičke, a zatim i dinamičke analize. Statička analiza obuhvata sledeće naslove: struktura mase i serija strukture, razdeoba frekvencije, struktura mase i uzorak. Dinamička analiza obuhvata: dinamika mase i vremenska serija, indeksni brojevi, istraživanje trenda, regresiona analiza. Bez namere da se detaljno prikazuje, *Statistika* sadrži elemente statističke analize koji su neophodni u istraživanju stanovništva. Čitav odeljak praćen je brojnim

primerima sa podacima o stanovništvu što upotpunjuje i razumevanje mnogih pokazatelja i metoda prikazanih u okviru *Demografije*. Kao takav, ovaj odeljak je koristan svima kojima ta znanja nedostaju.

Pisac ovog prikaza, kao dugogodišnji predavač ove problematike na redovnim i poslediplomskim studijama, smatra obaveznim i da ukaže na tehničku nedoradenost ovog udžbenika koja je mogla da se izbegne. Prvenstveno se to odnosi na oznaku koja nije samo formalna, već i suštinska. Promili nisu uobičajeno označeni, već je upotrebljeno grčko slovo λ (lambda), što nije bez značaja ako se ima u vidu edukativni karakter udžbenika, a posebno jer je namenjen onima kojima kvantitativan prilaz u istraživanju nije primaran. Takođe, u Sadržaju, materija izložena u *Statistici* nije smela da izostane.

Knjiga *Demografija sa statistikom* će i pored navedenih kritičkih primedbi biti od koristi onima kojima je namenjena, verujući da će njena nova izdanja dopuniti i razjasniti neke stavove i otkloniti tehničke nedostatke.

Biljana Radivojević